

УДК 373.5.015.31:316.623

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ЧЕСНОТ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК СУЧАСНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Ірина Буряк

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Анотація:**

У статті розглянуто проблему розвитку соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти. Проаналізовано наукові праці, присвячені особливостям розвитку соціальних чеснот у молодших підлітків. Висвітлено стан розробленості питання розвитку соціальних чеснот в учнів молодшого підліткового віку в наукових джерелах. Окреслено шляхи досягнення мети розвитку соціальних чеснот в умовах закладів загальної середньої освіти в разі виконання сукупності взаємопов'язаних завдань, що мають освітній, виховний та ціннісний складники. Показано, що розвиток соціальних чеснот є одним із пріоритетних напрямів у загальній системі виховання й передбачає розвиток громадянської свідомості в учнів молодшого підліткового віку. З'ясовано, що в науково-педагогічній літературі соціальні чесноти трактують як життєве заломлення високих етичних принципів. Доведено, що деякі соціальні чесноти (чесність, відповідальність, здатність до співпраці, почуття обов'язку перед оточенням) є принципово важливими для зародження індивідуальних чеснот.

У контексті теми дослідження окреслено виконання таких завдань, як теоретичне обґрунтування проблеми розвитку соціальних чеснот та уточнення змісту поняття «соціальні чесноти молодших підлітків»; розкриття виховного потенціалу закладів загальної середньої освіти щодо розвитку у молодших підлітків соціальних чеснот; визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти; розроблення та експериментальна перевірка педагогічної технології розвитку соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

У межах роботи констатовано, що актуалізація завдань розвитку соціальних чеснот молодших підлітків зумовлена сучасними соціокультурними обставинами, у яких цей розвиток стає можливим.

Ключові слова:

соціальні чесноти; заклади загальної середньої освіти; виховні можливості; молодші підлітки; педагогічна технологія розвитку соціальних чеснот.

Аннотация:

Буряк Ирина. Развитие социальных добродетелей младших подростков в заведениях общего среднего образования как современная педагогическая проблема.

В статье рассмотрена проблема развития социальных добродетелей младших подростков в заведениях общего среднего образования. Проанализированы научные труды, посвященные особенностям развития социальных добродетелей у младших подростков. Освещено состояние разработанности вопроса развития социальных добродетелей у учащихся младшего подросткового возраста в научных источниках. Обозначены пути достижения целей развития социальных добродетелей в условиях заведений общего среднего образования в случае выполнения совокупности взаимосвязанных задач, имеющих образовательную, воспитательную и ценностную составляющие. Показано, что развитие социальных качеств является одним из приоритетных направлений в общей системе воспитания и предполагает развитие гражданского сознания у учащихся младшего подросткового возраста. Выяснено, что в научно-педагогической литературе социальные добродетели трактуют как жизненное преломление высоких нравственных принципов. Доказано, что некоторые социальные добродетели (честность, ответственность, способность к сотрудничеству, чувство долга перед окружающими) принципиально важны для зарождения индивидуальных добродетелей. В контексте темы исследования намечено выполнение таких задач, как теоретическое обоснование проблемы развития социальных добродетелей и уточнение содержания понятия «социальные добродетели младших подростков»; раскрытие воспитательного потенциала заведений общего среднего образования для развития у младших подростков социальных добродетелей; определение критериев, показателей и уровней развития социальных добродетелей младших подростков в заведениях общего среднего образования; разработка и экспериментальная проверка педагогической технологии развития социальных добродетелей младших подростков в заведениях общего среднего образования.

В рамках работы констатировано, что актуализация задач развития социальных добродетелей младших подростков обусловлена современными социокультурными обстоятельствами, при которых это развитие становится возможным.

Ключевые слова:

социальные добродетели; заведения общего среднего образования; воспитательные возможности; младшие подростки; педагогическая технология развития социальных добродетелей.

Resume:

Buriak Iryna. The development of social virtues in younger adolescents in institutions of general secondary education as a modern pedagogical problem.

The article deals with the problems of the development of social virtues in younger adolescents in institutions of general secondary education in modern pedagogy. The analysis of scientific works devoted to the peculiarities of the development of social virtues in younger adolescents is carried out. The state of elaboration of the issue of the development of social qualities in young adolescent students in scientific sources is shown. The ways of achieving the goal of developing social virtues in the conditions of institutions of general secondary education, in the case of a set of interrelated tasks having educational, and value components, are outlined. The development of social virtues is one of the priorities in the general system of education and involves the development of civic consciousness among younger adolescents. In the scientific and pedagogical literature, social virtues are interpreted as a vital refraction of high ethical principles, and it is noted that some social virtues, namely honesty, responsibility, the ability to cooperate, a sense of duty to others, are fundamentally important for the emergence of individual virtues. To achieve this goal, the study of the problems of the development of social virtues assumes a theoretical justification of the problem of the development of social virtues and clarification of the content of the concept of "social virtues in younger adolescents"; identification of the educational potential of institutions of general secondary education for the development of social virtues in younger adolescents; determination of criteria, indicators and levels of development of social virtues in younger adolescents in institutions of general secondary education; development and experimental verification of pedagogical technology for the development of social virtues in younger adolescents in institutions of general secondary education. Considering the above, it can be stated that the actualization of the tasks of developing social virtues in younger adolescents is due to modern sociocultural circumstances. It is in them that it becomes possible to develop social virtues in younger adolescents in the conditions of institutions of general secondary education.

Key words:

social virtues; institutions of general secondary education; educational opportunities; younger adolescents; pedagogical technology for the development of social virtues.

Постановка проблеми. Проблема розвитку соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти є однією з пріоритетних у сучасній українській школі. Щоб зрозуміти більш детально, як саме потрібно розгортати цей процес на практиці, слід звернутися до досвіду, накопиченого вітчизняною системою освіти.

Розв'язання проблеми передбачає виявлення чинників, які гальмують становлення нової національної шкільної освіти в Україні й зумовлюють появу низки проблем у вихованні учнів підліткового віку, зокрема й у розвитку соціальних чеснот молодших підлітків.

Вивчення вітчизняних і зарубіжних джерел, присвячених проблемі розвитку соціальних чеснот і формуванню їх у молодших підлітків, дало змогу виявити суперечність між накопиченими знаннями про окремі напрями виховання школярів в Україні та дефіцитом досліджень, у яких порушена проблема розглядається комплексно, як система.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміни в освіті, що відбуваються в наш час, зумовлюють появу інноваційних досліджень розвитку соціальних чеснот в учнів молодшого підліткового віку. Важлива інформація про розвиток і становлення соціальних чеснот, особливості виховання молодших підлітків в умовах закладів загальної середньої освіти міститься в історичних, етнографічних публікаціях, монографіях, соціологічних, компаративних дослідженнях таких авторів, як Ф. Фукуяма, Б. Кассен, С. Єрмолич, Р. Апресян, І. Кант, Р. Прайс, О. Кодатенко, А. Купрейченко, М. Вежко та ін.

Серед них на особливу увагу заслуговують праці Ф. Фукуями, у яких розкрито сутність поняття «соціальні чесноти». Їх учений розглядає як сукупність якостей (чесність, відповідальність, здатність до співпраці, почуття обов'язку перед оточенням тощо), що виникають у соціальному контексті, наголошуючи водночас на принциповій важливості соціальних чеснот для зародження чеснот індивідуальних.

В Україні проблеми розвитку соціальних чеснот і виховання молодших підлітків розглядали Є. Онацький, К. Сігов, Л. Губерський, Т. Алексеєнко, В. Постовий та ін.

Так, зокрема, у статті Т. Алексеєнко (2017) висвітлено теоретичні та експериментальні дані педагогічних досліджень, присвячених пошуку шляхів розвитку морально-духовних цінностей та соціальних чеснот особистості в різні вікові періоди, зокрема й у молодшому шкільному віці, а також визначено соціально-педагогічні чинники становлення особистості в сучасних умовах.

Попри вказані дослідження, проблема розвитку соціальних чеснот молодших підлітків залишається актуальною і потребує більш детального вивчення.

Формулювання цілей статті. З огляду на це, метою статті є обґрунтування проблеми розвитку соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти та визначення можливих шляхів її розв'язання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чеснота (лат. *virtus*, грец. ἀρετή – *арете*) – це позитивна моральна якість людини. Вона є рисою або властивістю, яка вважається морально доброю, а отже, розцінюється як основа моральних законів, принципів і цінностей. Персональні чесноти характеризують етичні цінності особистості. Чесноти, зокрема мужність, вірність, чесність і справедливість, допомагають ухвалювати правильні рішення в складних ситуаціях і виявляються щодня в стосунках людини з родичами, друзями та колегами. Йдеться про чесноти й тоді, коли наша поведінка опиняється в полі зору дітей, студентів, колег тощо і служить їм гарним (або поганим) прикладом. Чесноти частково залежать і від наших ролей у суспільстві, наприклад, солдати повинні бути сильними та сміливими, а вчителі – терплячими і добрими.

Є багато різних чеснот, які по-різному виявляються в житті людини. Добродісні люди зазвичай схильні як належить реагувати на унікальні вимоги, що їх «висувають» різні ситуації; вони все роблять правильно в потрібний час, демонструючи своєрідну «практичну мудрість», чутливу до контексту.

Добродісна людина – морально хороша людина, а чесноти – це хороші якості; це те, що робить людину кращою і дає змогу їй виявити найбільший потенціал. Зазвичай, термін «чесноти» використовують у множині, розуміючи під ним список якостей, які забезпечують гарне життя. Наприклад, вірність – це чеснота й водночас риса характеру, як і чесність. Моральна філософія, що концентрується на понятті «чесноти», називається етикою чеснот. Для етики чеснот моральне життя полягає в розвитку гарного характеру. Йдеться насамперед про визначення ідеалів для людини, які вона намагається втілити у своєму житті. Чесноти – це способи, завдяки яким людина втілює власні ідеали. Наприклад, якщо людина вважає чесність таким ідеалом, то повинна спробувати стати чесною.

Як зазначав Ф. Фукуяма (2004), «людина, порівнюючи різні культури, повинна утримуватися від оцінних думок». Проте, з позиції педагогіки, одні етичні навички є

чеснотами, а інші – недоліком. І навіть серед «добродійних» культурних рис у формуванні суспільного капіталу беруть участь не всі: деякі стосуються індивіда, що діє самостійно, а інші – взаємна довіра, наприклад, можуть виникати тільки в соціальному контексті. Зауважимо, що всі чесноти, які вивчаються в етиці, можуть існувати й виявлятися винятково в житті суспільства. Людина є моральною істотою лише в середовищі таких, як вона сама. Тільки спілкуючись з іншими суб'єктами, вона розвиває власні почуття, волю і свідомість, набуває системи цінностей, яку втілює в процесі взаємодії і спілкування з рідними, сусідами, однолітками й співгромадянами. Тому можна твердити, що будь-які чесноти, тобто позитивні моральні якості людини, є не тільки моральними, а й соціальними.

Однак наявна така група морально-практичних феноменів, де тема суспільства, громадськості, соціальності виражена особливо яскраво. Це соціальні чесноти у вузькому сенсі слова. До них належать працьовитість, чесність, відповідальність, мужність, патріотизм, любов до сім'ї, а також, умовно кажучи, чесноти комунікації (гуманність, здатність дружити, здатність до співпраці, почуття обов'язку перед оточенням). Як центральну чесноту соціального життя, філософ П. Наторп визначив справедливість, яка має бути, з одного боку, складником вищезначених індивідуальних чеснот, що виражається в поведінці особистості щодо спільноти, а з іншого – соціальною чеснотою, що свідчить про рівні права та обов'язки для всіх індивідів у суспільному житті. «Якщо справедливість як індивідуальна чеснота означає чесноти правди, хоробрості та міри окремої людини не лише заради самої себе, а й інших членів спільноти, то справедливість як чеснота суспільства означає, що воно має бути так улаштовано, щоб справедливість поширювалася на всіх його членів» (Bezpalko, 2017). Саме ці чесноти, які є базовими цінностями ЄС, у сучасних соціокультурних реаліях України виборюють своє місце в законодавчому, політичному й освітньому просторах.

Зауважимо, що соціальні чесноти – це життєве заломлення високих етичних принципів. Деякі соціальні чесноти, зокрема чесність, відповідальність, здатність до співпраці, почуття обов'язку перед оточенням, принципово важливі для зародження індивідуальних чеснот.

Характеризуючи індивідуальні чесноти, Пауль Наторп наголошує на взаємообумовленості індивідуального та соціального життя: «моральний лад у спільному житті має співвідноситися з моральним ладом індивідуального життя. Адже спільнота не живе

інакше, як життями окремих людей, і навпаки, окрема особистість не живе людським життям інакше, як у людській спільноті й завдяки участі в ній. Ні основні форми активності, ні чесноти не можуть бути різними для спільноти й окремої особистості». Гармонізація стосунків між індивідуумом і спільнотою на засадах моральних чеснот – це «завдання соціальної освітньої діяльності, соціальної педагогіки» (Bezpalko, 2017).

У технології формування дружніх взаємин закладено доброчесності, які належать до кардинальних, тобто таких, що набуваються людиною в процесі самовиховання. Такими доброчесностями, згідно з античними та східними філософськими формулами, є справедливість, почуття обов'язку, мужність, правдивість, повага, доброзичливість, людинолюбність тощо. Так, загальне систематичне вивчення форм і законів дружніх міжособистісних взаємин має починатися одразу, щойно дитина опинилася в дитячому колективі. На цьому етапі (із найлегшого й найзрозумілішого, із конкретного та наочного) ці чесноти дитина поступово вибирає у внутрішній зміст свого духовного життя. І саме тому діти та учні насамперед ознайомлюються з формами вияву чеснот спочатку елементарно, поступово, за допомогою низки доцільно підібраних виховних справ, а потім – систематично, у формі проведення додаткових ігор. Водночас доцільним є поступове ознайомлення дітей та учнів із загальними формами духовного життя різних людей на планеті, з конкретним духовним життям тієї людини, яка поруч.

На нашу думку, зародження, формування та розвиток соціальних чеснот необхідно починати в молодшому підлітковому віці, адже саме підлітковий вік є періодом інтенсивного формування особистості. Набуттю соціальних чеснот мають передувати:

- певний рівень розумового розвитку, здатність сприймати, дотримуватися відповідних норм і оцінювати вчинки;
- емоційний розвиток;
- накопичення особистого досвіду більш-менш самостійних вчинків і їх самооцінки надалі;
- вплив соціального середовища, що подає дитині конкретні приклади моральної й аморальної поведінки, заохочує її чинити так чи так.

Саме в підлітковому віці досягається необхідний рівень інтелектуального розвитку й самосвідомості, накопичується необхідний життєвий досвід, що сприяє правильному розумінню поняття «соціальні чесноти», відкритості до сприйняття інформації, формуванню та розвитку соціальних чеснот і

раціональному використанню здобутих знань. А основним соціальним середовищем молодших підлітків є заклад загальної середньої освіти, у якому здебільшого і формуються перші соціальні чесноти.

Своєрідність соціальної ситуації в контексті розвитку молодшого підлітка полягає в залученні його до нової системи стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. У школі це виявляється передусім у необхідності налагодження стосунків не з одним, а з багатьма вчителями (з огляду на предметне навчання), урахування особистісних якостей кожного з них та їхніх вимог, нерідко суперечливих. Найголовніша зміна в соціальній ситуації розвитку підлітка, на думку Л. Божович, зумовлена роллю в його житті групи ровесників. Тому в навчально-виховній роботі з підлітками необхідно враховувати, що для їхньої поведінки й діяльності важливими є думки однолітків.

Соціальна ситуація розвитку соціальних чеснот молодших підлітків суттєво залежить від впливу та виховного потенціалу закладу середньої освіти. Якщо стосунки вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі в навчанні та спілкуванні, активно набуває соціального досвіду, який надалі позитивно впливає на розвиток соціальних чеснот.

Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки та цінностей. Підлітки прилучаються до різних видів суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних чеснот, сприяє формуванню моральних якостей особистості.

Серед нових векторів шкільної політики, що на стадії реформування нечіткі в освітніх системах, але виразні в топ системах, є: розвиток в учнів навичок, що усувають відмінності між дисциплінами; співпраця школи з різними освітніми середовищами; поважне ставлення один до одного учнів, батьків, учителів та адміністрації; створення ресурсів для успішної комунікації школи з усіма учасниками освітнього процесу; сприяння інформаційній освіті, безперервне вдосконалення професійної освіти вчителів.

Зважаючи на прагнення української системи освіти приєднатися до глобальної освітньої мережі, а також на позитивні зрушення в закладах загальної середньої освіти України, зумовлені реформою НУШ, актуальним є не тільки дотримання послідовності й наступності обраного освітнього курсу, а й прискорення темпу й масштабів його впровадження. Серед чинників, які гальмують становлення модерної

національної шкільної освіти в Україні, зокрема в розрізі діяльнісного шкільного виховання можна виокремити такі: його інформаційна надлишковість, сприйняття виховання як справи передусім родинної; неякісне викладання варіативних дисциплін; байдужість громади до шкільних цінностей; незадовільна реалізація здоров'язбережувальної програми як невіддільного складника добробуту школярів; неузгодженість законодавчо-нормативного, дидактичного й методичного складників виховання школярів; нечіткий лікнеп учителів на локальному рівні щодо кроків реформи НУШ. Зазначене негативно позначається на якості шкільної освіти і виховання, актуалізуючи вивчення проблеми розвитку соціальних чеснот як системного явища.

Саме тому в контексті нашого дослідження цілком слушним вважаємо твердження В. Огнев'юка про те, що в Україні потрібно за допомогою своєї системи освіти не тільки готувати кваліфікованих фахівців, а й формувати відповідальних, культурних, духовно зрілих громадян країни. Учений зазначає: «Утвердження нових світоглядних цінностей досягається різними шляхами і засобами: політико-правовими, економічними, морально-етичними, науково-освітніми тощо. Але чи не найголовнішим і найефективнішим механізмом утвердження нової парадигм буття є трансформація світоглядних орієнтирів і переконань у процесі відтворення людини як особистості, тобто при вихованні громадян суспільства. Замість стандартів і моделей поведінки, притаманних суспільству тоталітарного типу, мають бути втілені норми та ідеали демократичного суспільства. І найголовнішим є не стільки злам світогляду зрілих членів суспільства, скільки формування нових орієнтирів у наймолодшій спільноті, не переобтяженої старими догмами» (Огнев'юк, 2003).

На важливості цілісного виховання в школі наголошується в документах, ухвалених як у період створення правової бази національної системи освіти (Закон України «Про освіту» (1998), Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Концепція гуманітаризації загальної середньої освіти, Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти), так і в часи її практичного реформування (Національна доктрина розвитку освіти», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, нові редакції Законів України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Концепція «Нова українська школа», Концепція громадянської освіти та

виховання в Україні, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні та Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів). Чинний вектор розвитку загальної середньої освіти в Україні, що збігається з вектором світовим, висуває нові вимоги до реалізації змісту виховання школярів і пошуку шляхів такого виховання.

Як свідчить аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду, процес формування педагогічних технологій, спрямованих на розвиток соціальних чеснот у молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти, набуває особливого значення. Усвідомлення моральної відповідальності перед суспільством, батьками, педагогами, ровесниками та самим собою через внутрішні переконання є найвищим рівнем вихованості відповідальної поведінки молодших підлітків. І досягнення такого рівня має бути метою виховання й розвитку соціальних чеснот у молодших підлітків, на противагу соціальній безвідповідальності в поведінці, що породжує важковиховуваність, нівелювання особистості учня.

Висновки. Отже, реалізація визначеної в дослідженні мети, що передбачає розв'язання проблем розвитку соціальних чеснот у молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти, пов'язана з виконанням таких завдань: 1) теоретично обґрунтувати проблему розвитку соціальних чеснот та уточнити зміст поняття «соціальні чесноти у молодших підлітків»; 2) виявлення виховного потенціалу закладів загальної середньої освіти щодо розвитку в молодших підлітків соціальних чеснот; 3) визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку соціальних чеснот у молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти; 4) розроблення та експериментальна перевірка педагогічної технології розвитку соціальних чеснот у молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

У виконанні окреслених завдань убачаємо перспективу подальших досліджень такої педагогічної проблеми, як розвиток соціальних чеснот молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Список використаних джерел

- Алексеевко, Т. Ф. (2017). Концепції та моделі соціально-педагогічної підтримки учнівської молоді у зарубіжному досвіді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 21 (1), 33–47. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_5)
- Веджо, М. (1999). *О воспитании детей и об их достойных нравах. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)*. Москва: УРАО. 400 с.
- Ильин, В. С. (1984). *Формирование личности школьника: целостный процесс*. Москва: Педагогика. 144 с.
- Ковнеров, О. (2011). Історико-філософський аналіз справедливості як соціальної чесноти в процесі формування стабільного ділового колективу. *Схід*, 7 (114), 144–147.
- Кольцова, О. С. (2008). Моральне виховання в історії педагогічної науки. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту*: зб. наук. праць, 11. С. 100.
- Москальова, Л. Ю. (2015). Цінність доброчесності як основа для формування дружніх взаємин між дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19 (2), 16–24.
- Огнев'юк, В. О. (2003). *Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку*: монографія. Київ: Знання України. 450 с.
- Педагогіка в запитаннях і відповідях*: навч. посіб. (2006). Л. В. Кондрашова, О. А. Пермяков, Н. І. Зеленкова (Ред.). Київ: Знання. 252 с.
- Психологические условия формирования социальной ответственности школьников*: сб. науч. трудов. (1987). Москва. 151 с.
- Про освіту*: Закон України № 2145-19 від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Станек, Е. (2008). *Наші вади і наші чесноти: книга про культуру моралі*. Є. І. Голибард (Пер. і упоряд.). Київ: Фенікс. 192 с.

References

- Alekseyenko T. F. (2017). Concepts and models of socio-pedagogical support of student youth in foreign experience // *Theoretical and methodological problems of education of children and student youth*. Issue 21 (1). P. 33-47. - access mode: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_5) [in Ukrainian]
- Vejo M. (1999). On raising children and their worthy tastes. The image of man in the mirror of humanism: thinkers and teachers of the Renaissance on the formation of personality (XIV–XVII centuries.). Moscow: URAO. 400 p. [in Russian]
- Ilyin V. S. (1984). Formation of the schoolchildren personality: an integral process. Moscow: Pedagogika. 144 p. [in Russian]
- Kovnerov O. (2011). Historical and philosophical analysis of justice as a social virtue in the process of forming a stable business collective. № 7 (114). P. 144-147. [in Ukrainian].
- Koltsova O. S. (2008). Moral education in the history of pedagogical science. *Pedagogy, psychology and medico-biological problems of physical education and sports*: col. of scientific works, 11. P. 100. [in Ukrainian]
- Moskaleva L. Yu. (2015). The value of virtue as a basis for forming friendly relations between children of preschool and primary school age. *Theoretical and methodological problems of raising children and students*, 19 (2), P.16-24. [in Ukrainian]
- Ognevyuk V. A. (2003). Education in the system of values of sustainable human development [monogr.]. Moscow: Znannia Ukrainy, 450 p. [in Ukrainian]
- Pedagogy in questions and answers: textbook*. (2006). L. V. Kondrashova, O. A. Permyakov, N. I. Zelenkova & others (Ed.). Kiev: Knowledge. 252 p. [in Ukrainian]
- Psychological conditions for the formation of social responsibility of schoolchildren* (1987). col. of scientific works. Moscow, 151 p. [in Russian]
- On Education: Law of Ukraine No. 2145-19 of 05.09.2017. taken from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian]
- Stanek E. (2008). Our flaws and our virtues: a book about the culture of morality. E.I. Golibard (Translated and edited). Kyiv: Phoenix. 192. [in Ukrainian]

- Фіцула, М. М. (2002). *Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти*. Київ: Академія. 528 с.
- Фукуяма, Френсіс. (2004). *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию*. Д. Павлова, В. Кирющенко, & М. Колотин (Пер. с англ.); А. Лактионова (Отв. ред.). Москва: АСТ: Ермак. 733 с.
- Якса, Н. В. (2006). *Історія соціальної педагогіки: метод. посіб.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 156 с.
- Bezpalko, O. V. (2017). «Соціальна педагогіка» Пауля Наторпа: нове прочитання в контексті євроінтеграції. *Освітологічний дискурс*. (Березень). С. 13–22. URL: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2017.1-2.1322>.

Відомості про автора:

Буряк Ірина Ісмаїлівна
irina.buriak0604@gmail.com
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна

doi: 10.33842/22195203-2022-27-155-160

*Матеріал надійшов до редакції 14. 11. 2021 р.
Прийнято до друку 04. 12. 2021 р.*

- Fitzula M. M. (2002). *Pedagogy: a textbook for students of higher pedagogical educational institutions*. Kiev: Academy. 528 p. [in Ukrainian]
- Fukuyama Francis. (2004). *Trust: social virtues and the path to prosperity*. D. Pavlova, V. Kiryushchenko, & M. Kolotin (Translated from English); A. Laktionova (Editor-in-Chief). Moscow: AST: Ermak. 733 p. [in Russian]
- Yaksa N. V. (2006). *History of social pedagogy: method. textbook*. Zhytomyr: Publishing house of ZhSU named after I. Franko. 156 p. [in Ukrainian]
- Bezpalko, O.V. (2017). “Social Pedagogy” by Paul Natorp: a new reading in the context of European integration. *Educational discourse*. (March 2017), P.13-22. Taken from <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2017.1-2.1322> [in Ukrainian]

Information about the author:

Buriak Iryna Ismailovna
irina.buriak0604@gmail.com
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State
Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhzhia region, 72312, Ukraine

doi: 10.33842/22195203-2022-27-155-160

*Received at the editorial office 14. 11. 2021.
Accepted for publishing 04. 12. 2021.*